

onderzoek in andere gemeenten gedaan zou moeten worden om tot meer zekerheid op dit punt te komen. Het zou moeten gaan om een beperkt aantal plaatsen, die op essentiële punten verschillen van Tilburg. Dat lijkt mij op zich een correcte gedachte. Waar het echter op aan komt, is dat die plaatsen (verschillen) zodanig gekozen worden dat onderzoeksinspanningen een maximaal rendement opleveren. Om een dergelijke keus te kunnen maken is nog wel wat debat noodzakelijk.

Afsluitend zou ik willen zeggen dat mw. Janssens een boek heeft geschreven dat 'verplichte literatuur' zal worden voor iedereen die zich met gezinsgeschiedenis bezighoudt. Haar studie biedt echter ook genoeg wetenswaardigheden voor andere historisch geïnteresseerden.

Hans Hillebrand

J. van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling. Tiel en Winschoten 1850-1920* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1994; Amsterdam: Amsterdam university press, 1994, vii + 305 blz., f49,50, ISBN 90 5356 073 4).

Grootschalig projectmatig onderzoek waarin voor verschillende plaatsen of tijdstippen een vergelijkbaar fenomeen wordt onderzocht, brengt de betrokken historici in een lastig parket. De wens gegevens te vergelijken en door optelling van deelonderzoeken een synthese te verkrijgen, vraagt om uniformering van het onderzoek. De individuele onderzoeker zal zich echter dooreen eigen aanpak en benadering willen onderscheiden. Het Amsterdamse verzuilingsproject is niet aan dit probleem ontkomen, maar de uitkomst ervan is een bevredigend compromis. Enerzijds verschijnen de in het kader van het project vervaardigde dissertaties in een regelmatig tempo en vertonen ze onderling enige samenhang, anderzijds is iedere onderzoeker toch een eigen weg gegaan (die afwijkt van de aanvankelijke opzet) en heeft daarmee ieder boek in zekere mate een eigen identiteit verkregen. Enige diversiteit was overigens voorzien aangezien de deelonderzoeken uitdrukkelijk betrekking hebben op dorpen of steden die zich in de vorm of mate van verzuiling duidelijk van elkaar onderscheidden.

Jan van Miert is misschien degene die zich tot dusver het best aan zijn oorspronkelijke opdracht heeft gehouden. Hij is in ieder geval de eerste die in zijn boek werkelijk twee plaatsen met elkaar vergelijkt. In zijn geval zijn dat Tiel en Winschoten, twee zich betrekkelijk rustig ontwikkelende provincieplaatsen die tot in de twintigste eeuw een duidelijke vrijzinnig-liberale dominantie kenden. Van Miert beschrijft de vormen van antirevolutionaire, katholieke, joodse en sociaal-democratische verzuiling die hij er aantrof, maar daarin ligt niet het voornaamste belang van zijn studie. Volgens de ondertitel komt verzuiling in zijn boek pas op de derde plaats. Hij geeft vooral een indruk van de liberale, niet-verzuilde wereld zoals die in de twee plaatsen bestond. Hij toont dat de liberale cultuur er vooral een was van, zoals hij het noemt, de 'cultuurelite' en de 'handeselite' en besteedt aandacht aan de sociëteiten die de ontmoetingsplaatsen van de elites vormden. De lagere standen werden in de dominante cultuur betrokken door het onderwijs, door het Nut of door al dan niet beschavende feesten, maar altijd op zo'n manier dat de standsverschillen intact bleven. Dit is allemaal niet helemaal onbekend maar Van Miert bestudeert het systematisch en laat het belang ervan in de lokale context mooi uitkomen. Hij benadrukt ook dat juist het standsbesef de liberalen parten speelde in hun poging een tegenwicht tegen verzuiling te bieden: de andere politiek-levensbeschouwelijke groepen hadden de lagere standen meer te bieden omdat ze minder gehinderd werden door standsvooordeel.

De overheersende positie van de liberaal georiënteerde groepen brokkelde onder meer af door de toenemende vervlechting van lokale en nationale gemeenschap. Juist ondersteuning en stimulans door nationale organisaties en nationale voormannen maakten het de confessionelen in de gemeente mogelijk een netwerk van verzuiling op te zetten. Verzuiling betekende in deze zin opname in een nationaal verband zoals Van Miert laat zien. Dit is in dubbel opzicht paradoxaal. Ten eerste is de verzuiling die enerzijds polarisatie betekende anderzijds dus juist een voertuig van nationale integratie geweest. Ten tweede wierpen juist liberalen zich vaak op als moderne hoeders van natie en algemeen belang—eerst tegenover aristocratische conservatieven, later tegen verzuilers—maar waren ze nu soms als plaatselijke notabelen de verpersoonlijking van de lokale gemeenschap.

Van Miert heeft niet willen kiezen tussen concentratie op (één) lokale gemeenschap en beschrijving van de twee plaatsen als een 'case' van (de vrijzinnige positie tegenover) verzuiling. Dat heeft zekere voordelen. In zijn boek worden de verschillen duidelijk tussen de varianten van het veelvormige liberalisme die in Winschoten (radicaal; vrijzinnig-democratisch) en Tiel (oud-liberaal) domineerden. Vooral interessant is de in de twee plaatsen merkwaardig uiteenlopende verhouding tussen de diverse vormen van liberalisme en protestantisme. Tegelijkertijd staat in een studie als de zijne het lokale echter zozeer centraal, dat de vaak politicologische theorieën over de betekenis van verzuiling op nationaal niveau maar gedeeltelijk bruikbaar zijn. Zoals Van Miert terecht betoogt, is 'nationaal' iets anders dan de optelsom van alle vormen van 'lokaal' en zoals gezegd is verzuiling hier niet in de laatste plaats een proces dat (lokale) minderheden een plaats geeft in de natie.

Van Miert heeft zijn boek in de eerste plaats geschreven als een bijdrage aan de verzuilingsliteratuur. Deze legt meestal de nadruk op modernisering of 'strijd om de moderniteit' en daarmee op het veranderingsproces dat vooral vanaf het einde van de negentiende eeuw in politiek en maatschappij optrad. Dit proces betekende het einde van de wereld waarin het liberalisme de politieke avant-garde was geweest. De verhouding tussen lokaal en nationaal lag in de liberaal-vrijzinnige politiek anders dan in de latere verzuilde stromingen. Er was nog geen partijverband en de politieke thema's van het doctrinaire liberalisme moesten in de eerste plaats nationaal worden uitgewerkt. Wat betekende in deze context 'liberalisme' op lokaal niveau? Gedeeltelijk was het een emancipatiebeweging van de 'handelselite' maar dan verdient juist de wijze waarop ergens in de jaren 1870 of 1880 een variant van liberalisme de natuurlijke overtuiging van plaatselijke notabelen werd, nog nader onderzoek, ook na Van Mierts boek—zie in dit verband overigens de dissertatie van Leenders over Hoorn die niet het dynamische verzuilingsproces maar een min of meer statische stadsgemeenschap centraal stelt.

Bij het lezen van het boek wenste ik soms dat Van Miert die met bescheiden degelijkheid zijn werk heeft gedaan nog stilliger een eigen weg gegaan was, maar zijn boek stimuleert zeker twee vormen van onderzoek: enerzijds naar verzuiling als een vorm van nationale integratie, anderzijds naar de min of meer stabiele stadsgemeenschap van (het midden van) de vorige eeuw en de plaats daarin van (liberale) politiek.

Henk te Velde

P. Brusse, *Amersfoort 1850-1930. Economische bedrijvigheid en sociale verhoudingen* (Amersfoort: Uitgeverij Bekking, 1993, 215 blz., ISBN 90 6109 346 5).

Deze bewerking van de doctoraalscriptie van de auteur is een geslaagd voorbeeld van verantwoorde geschiedschrijving voor het historisch geïnteresseerde publiek. Dankzij financië-